

Tõde, objektiivsus ja tõendus ajalookirjutuses: pragmatistlik perspektiiv

Marek Tamm

Tõe ja objektiivsuse üle arutlemisele on nii filosoofias üldiselt kui ajaloo filosoofias kitsamalt kulunud ohtralt trükimusta. Seetõttu on siinse artikli fookus teadlikult väga kitsas, isegi kui panused on endiselt suured. Ma ei soovi öelda midagi tõe ja objektiivsuse kohta üldiselt, mu ainus siht on pakkuda välja üks võimalik lähenemine, kuidas mõtestada tõe ja

objektiivsuse toimet ajaloodistsipliinis. Ma ei arva, et ajalugu vajab uut tõeteooriat, pigem on vajalik teoreetilistes terminites analüüsida, mil moel tõe mõistetakse ja kasutatakse ajaloolises uurimistöös. Asjakohane küsimus pole seega, kas ajalugu vastab ühele või teisele tõe- või objektiivsusteooriale, vaid millised on ajaloodistsipliinis praktiseeritavad arusaamad tõest ja objektiivsusest.¹ Tõe ei huvita mind metafüüsilise üldmõistena, vaid episteemilise terminina teatud kindlas – historiograafilises – kasutuses, objektiivsust käsitan aga ühes konkreetsetes tänapäeva teaduskogukonnas (kutseliste ajaloolaste seas) väärtustatud episteemilise voorusena.²

Igal tõe üle arutlejal heliseb paratamatult kõrvus Richard Rorty visalt korratud soovitus tõe ja objektiivsuse mõistest sootuks loobuda, asendades need näiteks õigustamise, vestluse ja solidaarsuse vastetega: „filosoofia siht on hoida vestlust käimas, mitte otsida objektiivset tõe,” nagu Rorty sedastas juba 1978. aastal.³ Ajaloofilofoofia kontekstis on samas vaimus soovitusi jagatud viimastel kümnenditel korduvalt, teiste seas näiteks Alun Munslow: „Mind ei üllata mitte see, et jätkuvalt vaieldakse tõe määratlemise üle ajaloos, vaid et see on üldse

¹ Siinkohal kasutan kohe juhust, et viidata ühele olulisele eelkäijale, kes esimeste seas asus rõhutama ajaloodistsipliini episteemilist autonoomiat, mis vajab spetsiifilist sisemist analüüsi („ajalugu on episteemiliselt põhjendatud distsipliin, mis väärib tõsiseltvõtmist tema enda kategooriates”), pean silmas Leon J. Goldsteini, kes on jäänud teenimatult kauaks kõrvale tänapäeva ajaloo filosoofilistest aruteludest, isegi kui viimastel aastatel on tema vaated pärinud kasvavat tähelepanu. Vt. L. J. Goldstein. *Historical knowing*. University of Texas Press, Austin, 1976 (toodud tsitaat pärineb lk. XI) ja *The what and why of history*. Philosophical essays. Brill, Leiden, 1996. Tema loomingut käsitlekse seast vt. L. O’Sullivan. *Leon Goldstein and the epistemology of historical knowing*. – *History and Theory*, 45 (2006), lk. 204–228; P. A. Roth. *The pasts*. – *History and Theory*, 51 (2012), lk. 313–339. Hilisemate katsete seas analüüsida ajalookirjutuse episteemilist autonoomsust filosoofilistes terminites vt. nt. R. Martin. *The past within us. An empirical approach to philosophy of history*. Princeton University Press, Princeton, 1989; C. Lorenz. *Konstruktion der Vergangenheit. Eine Einführung in die Geschichtstheorie*. Böhlau, Köln, [1987] 1997; M. Bunzl. *Real history. Reflections on historical practice*. Routledge, London, 1997.

² Üldiselt võttes saab tõe kasutust ja funktsiooni ajalookirjutuses uurida kahte moodi: 1) analüüsida võimalikult esindusliku empiirilise korpuse põhjal, kuidas ajaloolased ise mõtestavad ajaloolist tõe oma tekstides, millist rolli etendab „tõe” mõiste nende diskursuses, selliseks lähenemiseks sobivad tõenäoliselt kõige paremini diskursuseanalüüsi meetodid; 2) analüüsida teoreetilistes terminites mitte niivõrd seda, mida ajaloolased tõest arvavad, vaid seda, kuidas nad tõega oma tekstides ringi käivad (tihti ebateadlikult), kuidas tõe nende tekstides toimib, selliseks lähenemiseks sobivad kõige paremini ilmselt teadusfilosoofias ja epistemoloogias laenatud tööriistad. Sinne käsitlus liigitub teise lähenemise alla.

³ R. Rorty. *Philosophy and the mirror of nature*. Princeton University Press, Princeton, 1978, lk. 377. Erinevas sõnastuses kordub see üleskutte refräänina väga paljudes Rorty töödes, vt. nt. *Consequences of pragmatism*. University of Minnesota Press, Minneapolis, 1982, lk. XIII–XVII, 173 *et al.*; *Contingency, irony, and solidarity*. Cambridge University Press, Cambridge, 1989, lk. 3–22 *et al.*; *Objectivity, relativism, and truth*. Philosophical papers 1. Cambridge University Press, Cambridge, 1991, lk. 21–45, 126–161; *Truth and progress*. Philosophical papers 2. Cambridge University Press, Cambridge, 1998, lk. 3–8, 19–163; *Philosophy and social hope*. Penguin Books, London, 1999, lk. 23–46. Vt. ka R. Rorty, P. Engel. *What’s the use of truth*. Toim. P. Savidan. Columbia University Press, New York, 2007. Väga paljude Rorty kriitikute seas tundub mulle üks huvitavamaid David L. Hildebrand, vt. tema *Beyond realism and antirealism: John Dewey and the neopragmatists*. Vanderbilt University Press, Nashville, 2003, eriti lk. 87–127, kuid vt. ka H. Price. *Truth as convenient friction*. – *Journal of Philosophy*, 100 (2003), lk. 167–190.

vaidlemisaines.”⁴ Paraku ei näi sedamoodigi, et üleskutsed tõe-mõistest loobumisele oleks vilja kandnud, pigem on vaidlused nendest üleskutsetest ainult hoogu juurde saanud. Seega tundub tulemuslikum traditsioonilistest tõe ja objektiivsuse mõistet mitte loobuda, vaid katsuda neid ümber mõtestada, uue sisuga täita. Tões ei peaks nägema tüütut painajat, millest vabaneda, vaid huvitavat mõistet *bon à penser*. Või nagu hiljuti tões Michael Dummett: „Filosoofi ülesanne pole tõe ei vähendada ega kiita, ei seda eitada ega kaitsta, vaid seletada, miks me tõe mõistet vajame ja mida tähendab selle kasutamine.”⁵

Eriti viljatule pinnasele on üleskutsed tõest loobumisele langenud ajaloolaste seas, kes ei häbene siiani pidamast üsna üksmeelselt tõe otsingut oma kutsetöö üheks nurgakiviks ega kavatsengi aruteludest tõe üle loobuda, nagu paljude teiste seas on tunnistanud Carlo Ginzburg: „Vaidlus tõe üle on üks kõige tähtsamaid intellektuaalseid väljakutseid (teatud mõttes *kõige* tähtsam), millega me silmitsi seisame.”⁶ Alles äsja sekundeeris talle ajaloo filosoof Frank Ankersmit ja ma võtan hea meelega tema tõdemuse üheks oma artikli juhtnõõriks: „Õigupoolest on küsimus sellest, kas ajalooline tõe on millegi poolest iseäralik, üks ajaloo filosoofia tähtsamaid teemasid.”⁷

Pragmatistliku ajaloo filosoofia väljavaated

Paigutan oma siinse arutluse „pragmatismi” nimetuse alla, kuid tõttan kohe täpsustama, et mõistan „pragmatismi” võrdlemisi avaralt, täpsemalt kahes eri tähenduses korraga.

Ühelt poolt mõistan „pragmatismi” keeleteaduslikes terminites, s.t. ehitan oma käsitluse osaliselt üles pragmaatilise lingvistika seisukohtadele, analüüsides ajalookirjutust kõnetegude teooria valguses. Teiselt poolt liigitan oma mõtisklused väga avaralt käsitatud pragmatistliku filosoofia voolusängi, võttes oma käsitluse filosoofiliseks lähtekohaks Charles Peirce’i, William James’i, John Dewey’ ja nende hilisemate edasiarendajate vaated. Nii et teatud mõttes võib siinset artiklit käsitada panusena pragmatistliku ajaloo filosoofia või -teooria väljatöötamise, mida pean oluliseks üldesmärgiks tulevikus.⁸

Pragmatism ei ole teadagi selgepiiriline filosoofiline õpetus, vaid võrdlemisi heterogeenne mõttevool, mis hakkas juba algusest peale hargnema mitmes eri suunas. Kummagi on võimalik wittgensteinliku „perekondliku sarnasuse” põhimõttel tuletada rida teemasid või põhimõtteid, mis on pragmatismile üldiselt

⁴ A. Munslow. *The new history*. Pearson, Edinburgh, 2003, lk. 86.

⁵ M. Dummett. *Truth and the past*. Columbia University Press, New York, 2004, lk. 116. Lisan, et üldiselt ei pea ma Dummetti katseid revideerida tsiteeritud teoses oma eelnevaid vaateid tõe üle kõige õnnestunumateks, eelistades endiselt tema varaseid antirealistlikke seisukohti, nii nagu need on sõnastatud tema artiklis „The Reality of the Past”, raamatus: *Truth and other enigmas*. Harvard University Press, Cambridge, MA, 1978, lk. 358–374. Dummetti hiliste vaadete sisuka kriitika leiab teosest: M. G. Murphey. *Truth and history*. State University of New York Press, Albany, NY, 2009, lk. 14–22.

⁶ C. Ginzburg. *History, rhetoric, and proof*. The Menahem Stern Jerusalem Lectures. Hanover, University Press of New England, London, 1999, lk. 49. Mõistagi leiab niisamuti ka mõningaid ajaloolasi, kelle hinnangul on küsimus tõest liiga ülehinnatud, nagu nt. Quentin Skinner, vt. nt. tema *Visions of politics*. Kd. 1: *Regarding the method*. Cambridge University Press, Cambridge, 2002, lk. 52: „Olen veendunud, et sedalaadi ajaloouringutes, mis mind huvitavad, on tõe tähtsusega üksjagu liialdatud.”

⁷ F. Ankersmit. *Introduction: history and truth*. – *Journal of the Philosophy of History*, 7 (2013), lk. 258. Vrd. M. Day. *The philosophy of history. An introduction*. Continuum, London, New York, 2008, lk. 194: „Küsimus ajaloolisest tõest tõstatab spetsiifilisi probleeme, mis pole asjakohased üldise tõe küsimuses.”

⁸ Siiani on pragmatistlik ajaloo filosoofia pälvinud vaid väga väheste uurijate huvi, mõne olulise erandi seast tõstaksin esile David Hildebrandi ja James Kloppenbergi töid, vt. D. L. Hildebrand. *Beyond realism and antirealism*; *Id.*, *Pragmatic objectivity in history, journalism and philosophy*. – *Southwest Philosophy Review*, 27 (2011), lk. 1–20; J. T. Kloppenberg. *Objectivity and historicism: a century of American historical writing*. – *The American Historical Review*, 94 (1989), lk. 1011–1030; *Id.*, *Pragmatism and the practice of history: from Turner and Du Bois to today*. – *Metaphilosophy*, 35 (2004), lk. 202–225; *Id.*, *Pragmatism – An old name for some new ways of thinking?* – *Journal of American History*, 83 (1996), lk. 100–138. Ühe mõneti lihtsakoelise katse lõimida pragmatistlikke vaateid ajaloo üle peetavatesse debattidesse tegid paarikümne aasta eest Joyce Appleby, Lynn Hunt, Margaret Jacob, vt. nende *Telling the truth about history*. W. W. Norton & Company, New York, London, 1994, eriti lk. 284–285. Huvitavat dialoogi pragmatismiga edendab samuti prantsuse ajaloolane Gérard Noiriel, vt. tema *Sur la „crise” de l’histoire*. Gallimard, Paris, 2. tr. 2005, lk. 230–258, ja *Penser avec, penser contre. Itinéraire d’un historien*. Belin, Paris, 2003, lk. 209–227.

(ent mitte välistavalt) omased.⁹ Pragmatismi iseloomustab esiteks see, mida David Hildebrand on nimetanud „praktiliseks lähtekohaks”¹⁰: pragmatism analüüsib filosoofilisi probleeme ja mõisteid praktilistes ja kogemuslikes kategooriates, vältides samas teooria ja praktika selget lahutamist või vastandamist. Teiseks jagab suurem osa pragmatiste fallibilismi ehk teadmiste põhimõttelise ekslikkuse printsiipi: iga veendumus, mis peab tuginema olemasolevale tõendusele, võetakse omaks vaid ajutiselt ja seda on võimalik edaspidi täiendada, muuta või sellest sootuks loobuda.¹¹ Viimaseks (kuid seda nimekirja saaks mõistagi jätkata) tõstaksin esile arusaama sellest, et teaduslikus või muus uurimistöös etendab uurijate kogukond (mitte üksikisikud) võtmerolli teadmiste kontrollimisel ja valideerimisel. „Iga uus idee ja teooria tuleb allutada sellele kogukonnale kinnitamiseks ja kontrollimiseks,” nagu John Dewey seda kunagi selgelt väljendas.¹²

Minu artikli temaatika kontekstis tasub samuti meeles hoida, et küsimus tõest on olnud üks keskseid pragmatistlikke küsimusi Peirce’ist peale¹³, mistõttu tundub pöördumine selle tradit-

siooni poole eriti põhjendatud. Tuleb ka lisada, et väga olulist tuge ja inspiratsiooni pragmatistliku ajaloo filosoofia väljatöötamiseks nagu ka siin tõstatatud küsimuste üle arutlemiseks pakuvad mõned hiljutised katsed täiendada ja täiustada pragmatistlikke printsiipe teistes filosoofia valdkondades, eriti poliitika- ja moraalifilosoofias.¹⁴ Samas tahan toonitada, et käsitan pragmatismi ennekõike kui filosoofilist „tööriistakasti”, kust laenan mõningaid kontseptuaalseid instrumente, mis tunduvad vajalikud konkreetsete ajaloo filosoofiliste probleemide analüüsimisel, ent ma ei püüa truuult jälgida, et kõik esitatud seisukohad vastaksid pragmatistlikele põhimõtetele.

Artikli pragmatistlik perspektiiv haakub väga hästi mõningate uuemate arengutega teadusfilosoofias, kus üha enam räägitakse „praktilisest” või „performatiivsest” pöördest¹⁵ või siis post-positivismist ja naturalismist. Need arengud lähtuvad „teadusliku pluralismi”¹⁶ pinnalt ja väärtustavad teaduslike praktikate esmasust filosoofilise analüüsi ees. Filosoofia on minetamas oma „episteemilist suveräänsust”¹⁷ ja seda käsitatakse järjest sagedamini „empiirilise teadusega seotuna (või koguni selle osana)”¹⁸. Ehk nagu John

⁹ Hea ülevaate pragmatismi põhimõistetest ja -autoritest pakuvad kaks hiljutist *companion*’i: A companion to pragmatism. Toim. J. R. Shook, J. Margolis. Blackwell, Malden, MA; Oxford, 2006; The Continuum companion to pragmatism. Toim. S. Pihlström. Continuum, London, New York, 2011. Kuid vt. ka J.-P. Cometti. Qu’est-ce que le pragmatisme? Gallimard, Paris, 2010.

¹⁰ D. L. Hildebrand. Beyond realism and antirealism, lk. 70–74 *et passim*. On huvitav tõdeda, et juba William James sidus oma ettekandes „Philosophical conceptions and practical results” 26. augustil 1898 pragmatismi „praktilisuse printsiibiga” (*the principle of practicalism*). Vt. The writings of William James. Toim. J. J. McDermott. University of Chicago Press, Chicago, 1997, lk. 348.

¹¹ Fallibilismi-õpetus pärineb teadagi Peirce’ilt ja on leidnud ulatuslikku käsitlemist; mulle endale on olnud eriti kasulikud Joseph Margolise artiklid: J. Margolis. Peirce’s fallibilism. – Transactions of the Charles S. Peirce Society, 34 (1998), lk. 535–569; *Id.*, Rethinking Peirce’s fallibilism. – Transactions of the Charles S. Peirce Society, 43 (2007), lk. 229–249. Kuid vt. ka E. F. Cooke. Peirce’s pragmatic theory of inquiry: fallibilism and indeterminacy. Continuum, London, New York, 2006.

¹² J. Dewey. Individualism, old and new. – *Id.*, The later works, 1925–1953. Kd. 5: 1929–1930. Toim. J. A. Boydston. Southern Illinois University Press, Carbondale, 1984, lk. 115.

¹³ Vt. nt. C. Hookway. Truth, rationality, and pragmatism: themes from Peirce. Clarendon Press, Oxford, 2000, lk. 44.

¹⁴ Pean eriti silmas Cheryl Misaki ja Roberto Frega töid, kus on mitmed klassikalised pragmatistlikud seisukohad leidnud leidlikku edasiarendamist, vt. C. Misak. Truth and the end of inquiry. A Peircean account of truth. Clarendon, Oxford, 1991; *Id.*, Truth, politics, morality: pragmatism and deliberation. Routledge, London, 2000; R. Frega. Practice, judgment, and the challenge of moral and political disagreement: a pragmatist account. Lexington Books, Lanham, 2012; *Id.*, Rehabilitating warranted assertibility: moral inquiry and the pragmatic basis of objectivity. – Southern Journal of Philosophy, 51 (2013), lk. 1–23.

¹⁵ Vt. nt. H. Paul. Performing history: how historical scholarship is shaped by epistemic virtues. – History and Theory, 50 (2011), lk. 1–19.

¹⁶ Scientific Pluralism. Toim. S. H. Kellert, H. E. Longino, C. K. Waters. University of Minnesota Press, Minneapolis, 2006.

¹⁷ J. Rouse. Beyond epistemic sovereignty. – The disunity of science. Boundaries, contexts, and power. Toim. P. Galison, David J. Stump. Stanford University Press, Stanford, 1996, lk. 389–416.

¹⁸ J. Rouse. How scientific practices matter: reclaiming philosophical naturalism. The University of Chicago Press, Chicago, 2002, lk. 1.

H. Zammito on need arengud õnnestunult kokku võtnud: „Viimase aja teadusuuringute iseloomulikuks tunnuseks on üleminek teaduse käsitamiselt *teadmisenä* teaduse käsitamisele *tegevusena*.”¹⁹ Ma ei avaks käesolevas vana vaidlust, kas ajalugu on teadus või mitte, vaid tõden ühes Robin Collingwoodiga, et „,teadus” tähendab igasugust korrastatud teadmiste kogumit”²⁰ ja et ajaloo teaduses luuakse teadmisi mineviku kohta teatud spetsiifilisel moel ja teatud institutsionaalses raamistuses, mis lubab seega pidada ajalugu teaduseks vähemalt selle sõna „nõrgas” tähenduses. Kui ma edaspidi räägin ajalookirjutusest, siis käsitan seda alati üksnes kitsas distsiplinaarses mõttes – kui kutseliste ajaloolaste viljeldavat akadeemilist ehk teaduslikku ajalookirjutust.²¹

Esitan oma arutluskäigu kolmes omavahel seotud etapis. Esiteks pakun välja võimaluse mõtestada tõe funktsiooni ajalookirjutuses kõnetegude teooria valguses, väites, et tõe-tingimus ajalookirjutuses sõltub ajaloolase lausungi illokutiivsest ehk kõnejõust, omalaadi „tõeepingust”, mille iga ajaloolane sõlmib mõtteliselt oma lugejatega. Teiseks näitan, et seda ajalookirjutuse tõeepingut „käendavad” teised ajaloolased, ehk ajalookirjutuse tõeväited ei tugine mitte vastavusel ajaloolise tegelikkusega, vaid distsiplinaarsel konsensusel uurimismeetodites, kognitiivsetes väärtustes ja episteemilistes voorustes (nagu objektiivsus). Viimaks toon välja selge seose tõe ja tõendamise vahel ajalookirjutuses, väites, et „tõeeping” saab põhineda ainult olemasoleva tõendusmaterjali kriitilisel analüüsil.

„Tõeeping” ajalookirjutuses

Mulle tundub, et üldises plaanis on tõe funktsiooni ajaloos ja teisteski teadusdistsipliinides kõige viljakam mõista Wittgensteini „keelemängu” analoogia toel.²² Teaduslike tõlgenduste tähendust ja toimet saab hinnata ennekõike nende kasutuses, spetsiifiliste keelemängude ja eluvormide kontekstis. Nagu John Caputo selle hiljuti sobivalt sõnastas: „Tõde on nagu võidukäik mängus, justkui matt males, ent erinevatel mängudel on erinevad reeglid. Nii nagu on palju mängu, nii on ka suur perekond tõesid (väikese algustähega ja mitmuses), igapähe oma nõuded. Ei ole olemas ühte metakeelt, ühte ajalooülest universaalset mängu, reeglit või lugu, mingit Mõistuse ülemkohut, vaid pigem suur hulk häid põhjendusi erinevates eluvormides.”²³ Caputo täpsustab kohe, et seda keelemängu mudelit ei tohi kiskuda äärmustesse, ühest küljest tuleb hoiduda mängude liigest isoleerimisest, vaid pigem toonitada „perekondlikku sarnasust” erinevate mängude vahel, teisest küljest aga peab vältima reeglite tarbetut jäikust, väärtustades selle asemel nende paindlikkust ja muutlikkust.

Wittgensteini soovitus uurida sõnade tähendust nende *kasutuses* oli suuresti see lähtekoht, millele J. L. Austin rajas 1950. aastatel oma pragmaatilise keeleteooria, täpsemalt kõnetegude teooria, mida hiljem, 1960.–1970-ndatel arendas omakorda John Searle.²⁴ Mulle tundub, et nimelt kõnetegude teooria lubab meil kõige adekvaatselt mõista tõe funktsiooni ajalookirjutuses.

¹⁹ J. H. Zammito. *History/philosophy/science. Some lessons for philosophy of history.* – *History and Theory*, 50 (2011), lk. 397. Zammito viitab selles seoses Andrew Pickeringile, vt. A. Pickering. *From science as knowledge to science as practice.* – *Science as practice and culture.* Toim. A. Pickering. University of Chicago Press, Chicago, 1992, lk. 1–27. Zammito tööd on olnud kindlasti ühed kõige olulisemad, et siduda ajaloo filosoofia tihedamalt uemate arengutega teadusfilosoofias, vt. viimati J. H. Zammito. *The „last dogma” of positivism: historicist naturalism and the fact/value dichotomy.* – *Journal of the Philosophy of History*, 6 (2012), lk. 305–338; *Id.*, *Post-positivist realism. Regrounding Representation.* – *The SAGE Handbook of Historical Theory.* Toim. N. Partner, S. Foot. SAGE, Los Angeles jt., 2013, lk. 401–423.

²⁰ R. G. Collingwood. *The principles of history, and other writings in philosophy of history.* Toim. W. H. Dray, W. J. van der Dussen. Oxford University Press, Oxford, 1999, lk. 3.

²¹ Vt. A. Tucker. *Our knowledge of the past. A philosophy of historiography.* Cambridge University Press, Cambridge, 2004; J. Rüsen. *Historik. Theorie der Geschichtswissenschaft.* Böhlau, Köln, 2013, lk. 53–96.

²² L. Wittgenstein. *Filosoofilised uurimused.* Ilmamaa, Tartu, 2005, lk. 21 jj.

²³ J. D. Caputo. *Truth. Philosophy in transit.* Penguin Books, London, 2013, lk. 222.

²⁴ J. L. Austin. *How to do things with words.* Toim. J. O. Urmson, M. Sbisà. Clarendon Press, Oxford, 1962; J. R. Searle. *Speech acts. An essay in the philosophy of language.* Cambridge University Press, Cambridge, 1969. Kõnetegude teooria uemate suundade kohta vt. nt. D. Vanderveken, S. Kubo. *Introduction.* – *Essays in speech act theory.* Toim. D. Vanderveken, S. Kubo. John Benjamins, Amsterdam, 2001, lk. 1–21; D. Vanderveken. *Success, satisfaction and truth in the logic of speech acts and formal semantics.* – *Semantics. A reader.* Toim. S. Davis, B. S. Gillan. Oxford University Press, Oxford, 2004, lk. 710–734. Eestikeelse terminoloogias olen võtnud üheks teejuhiks: A. Merilai. *Pragmapoeetika. Kahe konteksti teooria.* Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu, 2003.

Kui seni on ajaloo filosoofilistes aruteludes domineerinud semantilised tõekontseptsioonid, siis praktilises ajaloo uurimises tundub tõe pragmaatiline dimensioon olulisem. Teisisõnu, me ei peaks uurima üksnes seda, mida ajaloolased *ütlevad (kirjutavad)*, ja selle vahekorra tegelikusega, vaid pigem seda, mida nad öeldes *teevad*, s.t. nende öeldu intentsiooni ja kõnejõudu. Siin pole koht, kus süveneda kõnetegude teooriasse ja selle erinevatesse edasiarendustesse, sõnastan vaid kohe lühidalt oma teesi ja püüan seda seejärel argumenteerida – väidan, et ajalookirjutust on kõige tulemusrikkam analüüsida assertiivse kõneteona. Meenutame, et Austinile tuginedes eristas Searle viite kõneteo alustüüpi: tõdemused ehk assertiivid, juhised ehk direktiivid, kohustumised ehk komissiivid, tundeväljendused ehk ekspressiivid ja kehtestused ehk deklaratiivid.²⁵ Selle tüpoloogia põhialuseks on kõneteo nn. illokutiivse punkti (*illocutionary point*) eristamine, igal kõneteel on nimelt oma sisemine punkt või eesmärk, mille saavutamine on kõneteo edukuse eelduseks. Assertiivse kõneteo seletuseks kirjutab Searle: „Assertiivse rühma liikmete punkt ehk eesmärk on siduda (*to commit*) kõneleja (erineval määral) millegi paikapidavusega, väljendatud väite tõesusega.”²⁶ Teisisõnu, kõnelejalatel õnnestub saavutada assertiivne illokutiivne punkt ainult siis, kui nende poolt väljendatud väide esindab lausungi-kontekstis tõeseid asjaolusid.

Enne kui selle mõttekäiguga edasi minna, luban endale ühe kõrvalehüppe ja toon sisse ühe analoogia ehk mõistekujundi, mis minu arvates aitab paremini aru saada tõe funktsioonist aja-

lookirjutuses. Kui prantsuse kirjandusteadlane Philippe Lejeune alustas 1970. aastate alguses oma uurimistööd autobiograafilisest žanrist, siis seisis ta dilemma ees, kuidas autobiograafiat defineerida. Õige ruttu loobus ta tavapära semantilistest või süntaktilistest kriteeriumidest ja pöördus pragmaatiliste teooriate poole. Ta otustas lähtuda mitte niivõrd tekstidest, vaid nende vastuvõtust, täpsemalt interaktsioonist, mis leiab aset autobiograafilise teksti ja selle lugeja vahel. Sellest vaatenurgast osutus autobiograafia puhul määravaks tunnusjooneks autori implitsiitne või eksplitsiitne leping lugejaga, endale võetud kohustus rääkida tõtt, mida Lejeune nimetas „autobiograafiliseks lepinguks”.²⁷ Autobiograafiat tuleb tema hinnangul defineerida niisiis ennekõike pragmaatilisel tasandil, „tegemist on lugemisviisiga samal määral kui kirjutusviisiga, see on ajalooliselt muutuv *lepinguline efekt*”.²⁸ Kuigi Lejeune rõhutab „tõlepingu” möödapääsmatust, et üht teksti võiks liigitada autobiograafiaks, ei tähenda see, et kõik räägitud vastaks lugeja arvates tegelikkusele: „Autobiograafia juures on oluline, et referentsiaalsuse leping *sõlmitaks* ja sellest ka *kinni peetaks*. Kuid ei ole oluline, et tulemus peegeldaks sarnasust võimalikult täpselt. Referentsiaalsuse lepingust võib olla lugeja arvamise järgi halvasti kinni peetud, ilma et teksti referentsiaalne väärtus kaoks (hoopis vastupidi), aga – peab Lejeune vajalikuks lisada – nii ei juhtu ajalooliste või ajakirjanduslike tekstidega.”²⁹

Leian, et Lejeune'i lähenemisviis aitab meil paremini mõista ka ajalookirjutuse iseloomu ja selle suhteid tõeга.³⁰ Tema jälgedes tihkan

²⁵ J. R. Searle. *Expression and meaning. Studies in the theory of speech acts.* Cambridge University Press, Cambridge, 1979, lk. 12–20.

²⁶ Samas, lk. 12.

²⁷ P. Lejeune. *Le Pacte autobiographique.* Seuil, Paris, [1975] 1996. Vt. ka P. Lejeune. *Autobiograafiline leping* kakskümmend viis aastat hiljem. – *Vikerkaar* 2013, nr. 1–2, lk. 134–146.

²⁸ P. Lejeune. *Le Pacte autobiographique*, lk. 45. Eesti k-s: P. Lejeune. *Autobiograafiline leping.* – *Methis* 2010, nr. 5/6, lk. 222.

²⁹ P. Lejeune. *Le Pacte autobiographique*, lk. 37; P. Lejeune. *Autobiograafiline leping*, lk. 215.

³⁰ Kuigi Lejeune'i „tõlepingu” ideed on siin-seal varem ajaloo filosoofia kontekstis mainitud, siis minu teada ei ole veel keegi teinud katset seda süsteemsemalt lahti kirjutada. Vt. P. Ricœur. *La mémoire, l'histoire, l'oubli.* Seuil, Paris, 2000, lk. 339; P. Ricœur. *Id., Wahrheit, historische.* – *Lexikon Geschichtswissenschaft: hundert Grundbegriffe.* Toim. S. Jordan. Reclam, Stuttgart, 2002, lk. 316; A. Epple. *Empfindsame Geschichtsschreibung. Eine Geschlechtergeschichte der Historiographie zwischen Aufklärung und Historismus.* Böhlau, Köln, 2003, lk. 12–29; *Id., Historiographiegeschichte als Diskursanalyse und Analytik der Macht: eine Neubestimmung der Geschichtsschreibung unter den Bedingungen der Geschlechtergeschichte.* – *L'Homme. Zeitschrift für Feministische Geschichtswissenschaft* 2004, nr. 15, lk. 90; *Id., Von Werwölfen und Schutzengeln: Historiographiegeschichte als Analyse des historischen Apriori.* – *Neue Zugänge zur Geschichte der Geschichtswissenschaft.* Toim. T. Etzemöller, J. Eckel. Wallstein, Göttingen, 2007, lk. 178–180; W. Paravicini. *Die Wahrheit der Historiker.* Oldenbourg, München, 2010, lk. 1 ja 30. „Lepingu” ideed mainib hiljutises intervjuus ka Chris Lorenz, vt. Marek Tamm. *Teooriad ja faktid ajaloos. Intervjuu Chris Lorenziga.* – *Tuna* 2013, nr. 4, lk. 116, vrd. C. Lorenz. *Konstruktion der Vergangenheit*, lk. 407. Olen ise kasutanud „tõlepingu” mõistet ühes varasemas artiklis: M. Tamm. *Kas ajaloolased kirjutavad tõtt?* – *Haridus* 2005, nr. 5, lk. 18–20.

väita, et tõde tuleks ajalookirjutuses otsida vastastikuselt kokkuleppes, „lepingulises efektiivsuses” ajaloolase ja tema lugejate vahel.³¹ Iga ajaloolane peab sõlmima lugejaga teatud laadi „tõlepingu”, kinnitades, pigem implitsiitselt kui eksplitsiitselt, et tema kavatsus on rääkida tõtt. Mõistagi võtab see „leping” harva sellise konkreetse ja kõikehaarava vormi, pigem on meil tegemist varjatud aususvandeaga või kavatsuste kinnitamisega, nagu ka osutusega sellele, mis valdkonnas (siinsel juhul ajalookirjutuses) see „leping” kehtib. Kummati on väga oluline, et see „tõleping” oleks siiras ja tõsine, mitte mänguline, nagu tihti ilukirjanduses.

Kui me nüüd naaseme Searle'i käsitluse juurde assertiivsest kõnetest, siis näeme, et need pragmaatilised reeglid, mis ta sõnastas tõdemuse kui kõneteo tüübi eeldustena, sobivad suurepäraselt ka historiograafilise „tõlepingu” alusreegliteks:

- „1. Keskne reegel: assertiivi autor on seotud väljendatud väite tõesusega.
2. Ettevalmistavad reeglid: kõneleja peab olema suuteline esitada tõendusmaterjali või põhjendusi väljendatud väite tõesuse osas.
3. Lausungi kontekstis ei tohi väljendatud väide olla endastmõistetavalt tõene ei kõnelejale ega ka kuulajale.
4. Siiruse reegel: kõneleja kohustub ise uskuma väljendatud väite tõesusse.”³²

Senise arutluskäigu vahekokkuvõttena saame niisiis tõdeda, et tõde on ajalookirjutuses intensionaalne kategooria, mis põhineb pragmaatilisel „tõlepingul” ajaloolase ja lugejate va-

hel. Mõõdapääsmatult tekib aga kohe küsimus: kuidas lugeja autori tõekavatsuse ära tunneb? Siin tuleb esmalt meenutada koos Searle'iga, et intensionaalsuse puhul tuleb eristada selle n.-ö. struktuurilist ja kommunikatiivset funktsiooni, teisisõnu, avalikele esitustele (nagu ajalookirjutus) on omane vaid tuletatud, kommunikatiivne intensionaalsus, mis tähendab, et kavatsus ei liigu automaatselt ühelt inimeselt teisele, vaid seda tuleb komuniqueerida kokkuleppeliste vahenditega, s.t. kasutada verbaalseid või muid signaale.³³ Iga tekst, olgu ta fiktiivne või faktuaalne, peab väljastama teatud signaale, et pälvida adekvaatset vastuvõttu. Kui Searle leidis, et neid signaale leidub ainult pragmaatilisel tasandil,³⁴ siis tegelikult, nagu on näidanud uuem uurimistöõ narratoloogias, on neid võimalik tuvastada ka tekstilisel ja paratekstilisel tasandil.³⁵ Tekstilisel tasandil sisaldab iga historiograafiline kirjutis talle iseloomulikke tunnuseid, mida Krzysztof Pomian on nimetanud „ajaloolisuse märkideks” (*marques d'historicité*).³⁶ Need on tekstielemendid, mis ühest küljest võimaldavad lugejal häälestuda õigele vastuvõtturežiimile, teisest küljest aga tagavad kirjutatule hädavajaliku järelkontrolli võimaluse. Prominentsel kohal nende „ajaloolisuse märkide” seas figureerivad viited, viidaku need siis ajaloolase tõendusmaterjalile või teiste uurijate töödele. Kuigi viite esmane funktsioon on vahendada informatsiooni, siis samuti signaliseerib viide autori tõekavatsust, see ütleb lugejale, et kõik see, mida ma ütlen, pole minu väljamõeldud, vaadake soovi korral järele ning

³¹ Pole ehk huvituseta, et kui ma küsisin hiljuti Lejeune'ilt, mida ta arvab sellest, kui kanda tema „tõlepingu” mõiste autobiograafiast üle historiograafiasse, siis oli tema vastus igati toetav: „Jah, väga õige tähelepanek, see on täpselt sama asi, n.-ö. ajalooline tõleping, ent ühe olulise erinevusega: kui autobiograaf lubab rääkida kogu tõde iseendast, siis ajaloolane lubab rääkida kogu tõde teistest, välja arvatud ehk iseendast...” Vt. M. Tamm. Elu kui jutustus. Intervjuu Philippe Lejeune'iga. – Vikerkaar 2013, nr. 1/2, lk. 149.

³² J. R. Searle. Expression and meaning, lk. 62. Pikemalt vt. J. R. Searle. Speech acts, lk. 54–71. Pean igaks juhuks vajalikuks lisada, et tuginedes siin Searle'i kõnetegude teooriale, ei jaga ma samas tema realistlikke positsioone epistemoloogilistes küsimustes, nende hea kriitika pakub: R. Rorty. John Searle on realism and relativism. – R. Rorty. Truth and progress, lk. 63–83.

³³ J. R. Searle. Intentionality. An essay in the philosophy of mind. Cambridge University Press, Cambridge, 1983.

³⁴ J. R. Searle. Expression and Meaning, lk. 65.

³⁵ Paljude tööde seast on mulle kõige rohkem kasu olnud Dorrit Cohni ja Matías Martínezi uurimustest, vt. D. Cohn. The distinction of fiction. The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1999; M. Martínez, M. Scheffel. Narratology and theory of fiction: remarks on a complex relationship. – What is narratology? Questions and answers regarding the status of a theory. Toim. T. Kindt, H.-H. Müller. De Gruyter, Berlin, New York, 2003, lk. 221–237; C. Klein, M. Martínez. Wirklichkeitserzählungen. Felder, Formen und Funktionen nicht-literarischen Erzählens. – Wirklichkeitserzählungen. Felder, Formen und Funktionen nicht-literarischen Erzählens. Toim. C. Klein, M. Martínez, Metzler, Stuttgart, 2009, lk. 1–13; M. Martínez, M. Scheffel. Einführung in die Erzähltheorie. 9. vlj. C. H. Beck, München, 2012.

³⁶ K. Pomian. Sur l'histoire. Gallimard, Paris, 1999, lk. 32–34.

te jõuate samade järeldusteni.³⁷ Viidete ajaloost põneva uurimuse kirjutanud Anthony Grafton resümeerib põhjendatult, et „kuigi kultuuriliselt sattumuslik ja suurel määral ekslik, pakub viide ainsana tagatise, et mineviku kohta käivad väited lähtuvad tuvastatavatest allikatest. Ja see on ainus põhjus, miks me peaksime neid väiteid usaldama.”³⁸ Kuid lisaks viidetele kätkeb ajaloo-tekst teisigi tekstilisi „faktuaalsuse signaale”³⁹, näiteks allikatsitaadid, bibliograafia, skeemid, tabelid, illustratsioonid vms. Sealjuures ei saa aga alahinnata ka ajalookirjutuse paratekstilisi signaale, tihti annab historiograafilise teksti kavatsusest lugejale märku autori nimi, pealkiri, kujundus, kaanetutvustus, raamatusari või ajakirjanduslik väljaanne, kus see on ilmunud, jms. Samas tuleb silmas pidada, et teksti tajumine ajalookirjutusena on lõpeks siiski aprioorne, see peab eelnema ajaloo-teksti konkreetsete „tunnuste” ja „signaalide” tuvastamisele. Just (õpitud) eelduse tõttu, et historiograafiline tekst vastab teatud tunnustele, häälestume automaatselt sobivale lugemisrežiimile ja suudame vajadusel tunnetada mingi tunnuse puudumist (näiteks autori teadlikku loobumist viidetest) kui „miinus-olemasolu”, mis ei kõiguta süsteemi ennast.⁴⁰

See arutluskäik viib loogiliselt järgmise olulise teemani, milleks on faktuaalse (*resp.* historiograafilise) ja fiktsionaalse teksti erinevused, ent käesolevas pole siiski võimalik ega tingimata vajalikki sellel paljuvaieldud küsimusel pike-

malt peatuda. Nendin vaid, et ajalookirjutuse adekvaatse mõistmise puhul on oluline arvesse võtta eristust faktuaalse ja fiktsionaalse narratiivi vahel. Kuigi narratiiv on üks ajalookirjutuse tähtsamaid kognitiivseid instrumente, nagu on suurepäraselt näidanud Louis Mink, Arthur Danto, Hayden White'i, Paul Ricoëuri jpt. tööd, siis ei tähenda see, et ajalookirjutus neeldub fiktsionaalsusesse. Nagu Chiel van der Akker on hiljuti näidanud, siis tegelikult eristas juba Mink ajalookirjutuse kontekstis neid narratiive, mis pretendeerivad tõele, ja neid, mis seda ei tee. Akker sõnastab selle eristuse väga hästi tõeküsimuse raames: „Tähtis pole mitte see, et me peaksime keskenduma ajaloonarratiivi sisule, kui me soovime arutleda selle tõesuse üle. Tähtis on see, et erinevus nende narratiivide vahel, mis soovivad olla tõesed (ja milles me võime seega kahelda ja mis võivad osutada ka valedeks), ja nende narratiivide vahel, mis ei taotle tõesust (ja mis ei saa seega olla kahtluse objektiks ega osutada valeks), ei saa peituda üksnes narratiivide sisus, vaid see erinevus ilmneb ka nende eesmärgis.”⁴¹ Tänapäeva pragmatistlik fiktsiooniteooria leiab samas vaimus, et kui faktuaalsed narratiivid esitavad referentsiaalseid tõeväiteid, siis fiktsionaalsed narratiivid seda ei tee.⁴² See eristus tuleb ilmselt kõige selgemini välja, kui me ei võrdle mitte faktuaalseid ja fiktsionaalseid tekste, vaid faktuaalseid ja võltsitud tekste. Võltsing esitab ennast lugejale samadel alustel kui iga teine faktuaalne narratiiv, sõlmides oma

³⁷ A. Prost. Douze leçons sur l'histoire. Seuil, Paris, 1996, lk. 268. Vt. ka J. H. Hexter. The history primer. Basic Books, New York, 1971, lk. 225–247; P. Carrard. Poetics of new history: French historical discourse from Braudel to Chartier. The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1992, lk. 149–166.

³⁸ A. Grafton. The footnote: a curious history. Harvard University Press, Cambridge, MA, 1997, lk. 233. Vt. ka P. Rieß, S. Fisch, P. Strohschneider. Prolegomena zu einer Theorie der Fußnote. Lit, Münster, 1995; C. Zerby. The devil's details: a history of footnotes. Touchstone, New York, 2002.

³⁹ F. Zipse. Fiktion, Fiktivität, Fiktionalität. Analysen zur Fiktion in der Literatur und zum Fiktionsbegriff in der Literaturwissenschaft. Erich Schmidt, Berlin, 2001, lk. 246–247.

⁴⁰ Mugandan siin Juri Lotmani käsitusel kunstilise teksti retseptisoonist, vt. J. Lotman. Kunstilise teksti struktuur. Tänapäev, Tallinn, 2006, lk. 302.

⁴¹ C. van den Akker. Mink's riddle of narrative truth. – Journal of the Philosophy of History, 7 (2013), lk. 349. Tegelikult sõnastas selle olulise eristuse veidi teistes terminites juba Collingwood: „Kuna mõlemad on kujutlustöö tulemused, siis selles osas ajaloolase ja romaanikirjaniku töö ei erine. Kuid need erinevad selles, et ajaloolase kujutluspilt on mõeldud tõesena. Romaanikirjanikul on vaid üks siht: konstrueerida sidus ja mõttekas pilt. Ajaloolasel on kaks sihti: ta peab tegema nii seda kui ka konstrueerima pildi asjadest nii, nagu need tegelikult olid, ja sündmustest, mis tegelikult aset leidsid.” R. G. Collingwood. The idea of history, revised edition with Lectures 1926–1928. Toim. J. van der Dussen. Oxford University Press, Oxford, New York, 1994, lk. 246.

⁴² Pragmatistliku orientatsiooniga fiktsiooniteoorias on mulle olnud eriti kasulikud Jean-Marie Schaefferi ja Olivier Caïra tööd, vt. J.-M. Schaeffer. Pourquoi la fiction? Seuil, Paris, 1999; *Id.*, Quelle vérité pour quelle fictions? – L'Homme, 175–176 (2005), lk. 19–36; O. Caïra. Définir la fiction. Du roman au jeu d'échecs. Éditions de l'EHESS, Paris, 2011. Kuid vt. ka L. Doležel. Possible worlds of fiction and history: the postmodern stage. The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 2010, eriti lk. 41–44.

lugejatega näiliselt samasuguse „tõeepingu”, ent piisab, kui võltsing paljastatakse, et ilmneks selle radikaalne erinevus ehedast faktuaalsest narratiivist. Kusjuures tulemuseks ei ole fiktiivne narratiiv, vaid võltsitud narratiiv, mitte fiktiivne ajalugu, vaid vale ajalugu. Selles kontekstis on väga õpetlik analüüsida neid juhtumeid, kus ajalooliselt võltsimistõölt on paljastatud üks või teine autor, olgu tegemist siis „tõeepingu” rikkumisega historiograafias (nagu näiteks David Irving) või autobiograafias (nagu Benjamin Wilkomirski *alias* Bruno Dösseker).⁴³

Distsiplinaarne objektiivsus ajalookirjutuses

Kui oleme nõus, et tõde on ajalookirjutuses intentsionaalne kategooria, mis põhineb „tõeepingul” lugejatega ja mida signaalseeritakse mitmel erineval moel, nii performatiivselt kui ka tekstiliselt, siis tekib järgmiseks küsimus, mis paneb vastuvõtja seda tõekavatsust uskuma. Erinevalt autobiograafiast, mis esitab seda, mida üksnes tema saab meile esitada, ei pääse historiograafia tõestamise testist; ajaloolase „tõeeping” vajab „käendamist”, et see oleks veenev.⁴⁴ Kui traditsiooniliselt on seotud

ajaloolase väidete toetus nende vastavusega ajaloolisele tegelikkusele,⁴⁵ siis pragmaatilistest vaatenurgast ei ole võimalik sellist vastavust kontrollida, see on üksnes ajaloolase kavatsus, mitte tõendatav tõsiasi. Pragmaatilistes terminites põhineb ajaloolase tõekavatsus mitte suhtel tegelikkusega, vaid distsiiplinaarsel konsensusel uurimismeetodites, kognitiivsetes väärtustes ja episteemilistes voorustes. „Tõeepingu” muudab usaldusväärseks ja järelkontrollitavaks ennekoike see, mida võib nimetada objektiivsuse regulatiivseks ideaaliks.

Objektiivsuse definitsioone on teadagi vähemalt sama palju kui erinevaid tõeteooriaid ja nende kõigi kriitiline vaatlus pole siinkohal jõukohane ülesanne. Piirdun hakatuseks seega vaid kahe üldise põhimõtte sõnastamisega. Esiteks ei ole „objektiivsus” midagi enesestmõistetavat ega etteantut, vaid see on ajalooliselt kujunenud mõiste, mille tähendus filosoofias ja teaduses on aja jooksul teinud läbi mitmeid olulisi teisenemisi.⁴⁶ Teiseks ei ole aga objektiivsus midagi monoliitset ega ühemõttelist, vaid selle mõiste semantiline väli ja praktiline kasutus on väga kirev ja keeruline.⁴⁷ Arvestades öeldut, tuleb nüüsi küsida, kas ja millistest objektiivsusest me saame tänapäeva ajalookirjutuse puhul rääkida. Mulle tundub, et õige teotsa sellele küsimusele

⁴³ Vt. nt. R. Evans. *Lying about Hitler. History, holocaust, and the David Irving trial.* Basic Books, New York, 2001; B. Eskin. *A life in pieces: the making and unmaking of Benjamin Wilkomirski.* Norton, New York, London, 2002. Veel ühe hea paralleeli pakub Martínez linnalegendide näitel, mis samuti esitavad ennast tõeste (ja tõendatavate) narratiivide pähe, ent tegelikkuses lükkavad võimaluse ennast tõestada pidevalt edasi, vt. M. Martínez, M. Scheffel. *Narratology and theory of fiction.* lk. 234.

⁴⁴ Kui olla täpne, siis arusaam sellest, et ajaloolase (ja laiemalt õpetlase) isikust üksi jääb väheseks, et oma väidete toetus kinnitada, sündis alles tänapäevaste teadusdistsipliinide kujunemise käigus 19. sajandil; eel- ja varamodernsel ajal põhines tõde ennekoike autori moraalsel hoiakul ja sotsiaalsel positsioonil, vt. S. Shapin. *A social history of truth. Civility and science in seventeenth-century England.* The University of Chicago Press, Chicago, 1994; J. Rüsen. *History. Narration, interpretation, orientation.* Berghahn, New York, Oxford, 2005, lk. 59–74.

⁴⁵ Põhiosa sellise lähenemise erinevatest argumentidest leiab raamatust: B. C. McCullagh. *The truth of history.* Routledge, London, New York, 1998. McCullagh ei toeta küll klassikalist tõe korrespondentsiteooriat, vaid esitab selle n.-ö. nõrga versiooni ehk tõe korrelatsiooniteooria.

⁴⁶ Selle tõsiasja mõistmisel on olnud asendamatud Lorraine Daston ja Peter Galisoni tööd, vt. eriti L. Daston, P. Galison. *The image of objectivity.* – *Representations*, 40 (1992), lk. 81–128; L. Daston. *Objectivity and the escape from perspective.* – *Social Studies of Science*, 22 (1992), lk. 597–618; L. Daston. *Objectivity versus Truth.* – *Wissenschaft als kulturelle Praxis, 1750–1900.* Toim. H. E. Bödeker, P. H. Reill, J. Schlumbohm. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1999, lk. 17–32; L. Daston, P. Galison. *Objectivity.* Zone Books, New York, 2007, selle olulise teose huvitava arutelu pakub: *Book Review Forum.* – *Victorian Studies*, 50 (2008), lk. 641–677. Vt. ka S. Gaukroger. *Objectivity: a very short introduction.* Oxford University Press, Oxford, 2012. Ajalookirjutuse kontekstis on oluline panus objektiivsuse-idee uurimisse Peter Novicku klassikaline käsitlus: *That noble dream: the „objectivity question” and the American historical profession.* Cambridge University Press, Cambridge, 1988.

⁴⁷ Kõige selgemalt sõnastas selle tõdemuse Allan Megill oma olulises artiklis „Four Senses of Objectivity”. – *Annals of Scholarship*, 8 (1991), lk. 301–20, täiendatud kordustr. tema teoses *Historical knowledge, historical error: a contemporary guide to practice.* The University of Chicago Press, Chicago, 2007, lk. 107–124; vt. ka *Rethinking objectivity.* Toim. A. Megill. Duke University Press, Durham, NC, 1994.

vastamiseks pakkus Paul Ricœur juba pea kuuskümmend aastat tagasi:

„Me ootame ajaloolt teatud objektiivsust, mis talle sobib, ning just sellest, ja mitte teisest terminist tulebki alustada. Mida me siis selle nimetuse all ootame? Objektiivsust tuleb siin mõista tema ranges epistemoloogilises tähenduses: objektiivne on see, mille on välja töötanud, korrastanud ja mõtestanud metoodiline mõtlemine ning mida selline mõtlemine võib nõnda ka arusaadavaks teha. [– – –] See ei tähenda, et tegu oleks füüsika või bioloogia objektiivsusega; objektiivsusel on sama palju tasandeid, kui on olemas metoodilisi käitumisi. Me ootame niisiis, et ajalugu lisaks objektiivsuse mitmekesisesse maailma oma nurgakese.”⁴⁸

Ajalookirjutuses (ega tegelikult üheski teadusdistsipliinis) ei ole seega midagi peale hakata „absoluutse objektiivsuse” ideega, mis seab sihiks tasalülitada igasuguse „subjektiivse moonutuse”, vaid Ricœuri eeskujul peaksime sisustama „objektiivsuse” mõiste märksa konkreetsema sisuga ning siduma selle ühes kindlas teadusdistsipliinis, siinpuhul ajalooteaduses, kehtivate uurimismetodite, etusviiside ja kognitiivsete väärtustega. Teisisõnu, lähtuma sellisest objektiivsusekäsitusest, mida Allan Megill on defineerinud kui *distsiplinaarset objektiivsust*:

„Distsiplinaarne objektiivsus hindab otsustamise alusena mitte üleüldisi, vaid konkreet-

seid, ent siiski autoriteetseid distsiplinaarseid kriteeriume. See lähenemine panustab mitte kõigi hea tahtega uurijate vaadete võimalikule koondumisele, vaid volitatud uurijate vaadete ligikaudsele koondumisele teatud kindlas valdkonnas. Institutsionaalselt määratletud distsiplinaarne objektiivsus põhineb teatud konkreetse distsipliini (aladistsipliini, uurimisvaldkonna) viljelejate seisukohal, et neil on autoriteetne pädevus oma pädevusvallas. Distsiplinaarne objektiivsus võib võtta erinevaid vorme ja seda sõnastatakse erineva selguse ning põhjalikkusega. Selle vundament erineb distsipliinilt ja valdkonnilt ning on ajas muutuv.”⁴⁹

Distsiplinaarse objektiivsuse idee on iseloomult pragmaatiline ja vastab võrdlemisi hästi nii Peirce’i kui Dewey’ käsitusele objektiivsusest. Uuemal ajal ongi nii meediauuringute kui ka ajaloo filosoofia kontekstis räägitud „pragmaatilistest objektiivsusest”.⁵⁰ Pragmatistid rõhutavad, et objektiivsus on teatav viis asju *teha*, „objektiivselt” kõnelda või mõelda tähendab uurimistöö tegemist episteemiliselt vastustus tundlikul moel, mis lähtub teatavatest reeglitest ja voorustest.⁵¹ Peirce’ist alates käsitatakse pragmatismis uurimisprojekti sotsiaalse, mitte individuaalse nähtusena.⁵² Objektiivsus pole väidete omadus, vaid uurijate tegevuse kirjeldus, kelle tõlgendused omandavad objektiivsuse teatud episteemiliste hoiakute kaudu.⁵³ Prag-

⁴⁸ P. Ricœur, Objektiivsus ja subjektiivsus ajaloos. – Tuna 2002, nr. 2, lk. 97.

⁴⁹ A. Megill. Historical knowledge, historical error, lk. 117–118. Megill eristab kokku nelja erinevat objektiivsuse tähendust – absoluutset, distsiplinaarset, dialektilist ja protseduurilist. Minu käsituses võib need soovi korral jagada kaheks põhirühmaks – ühel pool absoluutne ja dialektiline objektiivsus, mis taanduvad subjekti ja objekti suhtele, ja teisel pool distsiplinaarne ja protseduuriline objektiivsus, kus keskne on subjekti ja uurimise suhe. Väga lähedane distsiplinaarsele objektiivsusele on näiteks Arthur Fine’i versioon protseduurilisest objektiivsusest, vt. A. Fine. The viewpoint of no one in particular. – The pragmatic turn in philosophy: contemporary engagements between analytic and continental thought. Toim. William Egginton, Mike Sandbothe. State University of New York Press, New York, 2004, lk. 115–129.

⁵⁰ Vt. S. Ward. Pragmatic news objectivity: objectivity with a human face. Discussion Paper D-37, The Joan Shorenstein Center on the Press, Politics and Public Policy, John F. Kennedy School of Government, Harvard University, Cambridge, MA, 1999; *Id.*, The invention of journalism ethics: the path to objectivity and beyond. McGill–Queen’s University Press, Montreal, 2004; *Id.*, Truth and objectivity. – The handbook of mass media ethics. Toim. L. Wilkins, C. G. Christians. Routledge, New York, London, 2009, lk. 71–83; D. L. Hildebrand. Pragmatic objectivity in history, journalism and philosophy; *Id.*, From neutral to pragmatic objectivity: practical lessons about inquiry from journalism. Ettekanne seminaril „Pragmatism & Objectivity Workshop”, Helsingi, 23. mai 2013, veebis: www.nordprag.org/papers/Pao/Hildebrand.pdf (22.12.2013).

⁵¹ D. L. Hildebrand. From neutral to pragmatic objectivity, lk. 6.

⁵² Vt. D. L. Hildebrand. Genuine doubt and the community in Peirce’s theory of inquiry. – Southwest Philosophy Review, 12 (1996), lk. 33–43.

⁵³ Sarnasel positsioonil on ka mitmed teadusfilosoofid, kes toonitavad teadmiste sotsiaalset iseloomu, vt. eriti H. E. Longino. Science as social knowledge. Values and objectivity in scientific inquiry. Princeton University Press, Princeton, 1990; *Id.*, The fate of knowledge. Princeton University Press, Princeton, 2002; M. Solomon. Social empiricism. MIT Press, Cambridge, MA, 2001. Kuid vt. ka S. Fuchs. A sociological theory of objectivity. – Science Studies, 11 (1997), lk. 4–26; T. Willholt. Die Objektivität der Wissenschaften als soziales Phänomen. – Analyse & Kritik, 2 (2009), lk. 261–273.

maatiliselt mõistetud distsiplinaarne objektiivsus tugineb distsiplinaarse konsensuse ideele – ta võtab oma objektiivsusstandardiks konkreetse distsipliinis kehtiva konsensuse. Seega eeldab distsiplinaarse objektiivsuse mõiste sisukas kasutus vastamist küsimusele, mis on distsipliin ja mis on konsensus.

Minu käsitus distsipliinist on praktiline ja lähtub suuresti Michel Foucault' arusaamast, mille järgi „distsipliini määratletakse tema uurimisobjektide, meetodite kogumi, tõestena käsitatavate väidete korpuse, reeglite ja definitsioonide, tehnikate ja instrumentide mängu abil”.⁵⁴ Teisisõnu, distsipliin on teatav sotsiaalne raam, mille sees peetakse õigustatuks teatud lähenemisi, kiidetakse heaks teatud keelekasutus ja analüüsivõtteid, soositakse teatud teadmiste edastamise vorme ja käsitatakse tavalistena teatud hindamisstandardeid ja järelekontrollimehhanisme.⁵⁵ Lühidalt, distsipliin on teatud kindel, sotsiaalselt konstitueeritud viis uute teadmiste loomiseks. Kuid sealjuures on oluline silmas pidada, et iga distsipliin on alati ajalisel ja ruumilisel määratletud ning allutatud muutustele ja väljakutsetele. Distsiplinaarsete põhimõtete omandamine ei ole kunagi pelgalt passiivne tegevus: uued liitujad kipuvad tihti tõlgendama, mugandama või isegi

muutma distsipliini seniseid standardeid. Ajalooteadus kui omaette distsipliin on praegusel kujul välja arenenud peamiselt viimase paari sajandi jooksul kolme omavahel seotud protsessi, professionaliseerumise, organiseerumise ja institutsionaliseerumise tulemusena.⁵⁶ Kindlasti ei moodusta ajaloodistsipliin tänapäeva maailmas ühte homogeenset tervikut, ent samas jagab suurem osa demokraatlike ühiskondade kutselisi ajaloolasi sarnaseid hoiakuid, harjumusi ja väärtusi, mis lubab meil põhjendatult „ajaloodistsipliini” mõistega opereerida.

Viimane tõsiasi viib meid küsimuse juurde, kuidas mõista ja defineerida distsiplinaarset konsensust. Sest õigupoolest on pigem ootamatu, et kutseliste ajaloolaste sotsiaalselt ja intellektuaalselt väga heterogeenne kooslus jagab üldjoontes samu põhihoiakuid, või nagu Aviezer Tucker selle on sõnastanud: „On üllatav tõdeda, kuidas ajaloolased, kes on erinevate huvidega, eri ajastutest ja kontekstidest, erineva usutunnistuse, rahvusliku päritolu, poliitiliste vaadete ja teiste kollektiivsete identiteetidega, on ajaloo vallas sõltumatult jõudnud sarnaste tõekspidamisteni.”⁵⁷ Tucker sõnastab kolm tingimust, millele peab teadlaste kogukond vastama, et saaks sündida distsiplinaarne teadmisepõhine konsensus: kogukond peab olema

⁵⁴ M. Foucault. Diskursuse kord. Varrak, Tallinn, 2005, lk. 25. Viimase aja kasvav huvi inter- ja trans- ja postdistsiplinaarsuse vastu on sünnitanud rikkaliku kirjanduse „distsipliini” kui mõiste ja ajaloolise nähtuse kohta, vt. nt. I. Veit-Brause. The disciplining of history: perspectives on a configurational analysis of its disciplinary history. – History-making. The intellectual and social formation of a discipline. Toim. R. Torstendahl, I. Veit-Brause. Kungl. Vitterhets Kungl. Vitterhets, Historie och Antikvitets Akademien, Stockholm, 1996, lk. 7–29; D. R. Kelley. The problem of knowledge and the concept of discipline. – History and the disciplines: the reclassification of knowledge in early modern Europe. Toim. D. R. Kelley. University of Rochester Press, Kent, 1997, lk. 13–28; J. Heilborn. A regime of disciplines: toward a historical sociology of disciplinary knowledge. – The dialogical turn: roles for sociology in the postdisciplinary age. Toim. C. Camic, H. Joas. Rowman and Littlefield, Lanham, 2003, lk. 23–42; J.-L. Fabiani. A quoi sert la notion de discipline? – Qu'est-ce qu'une discipline? Toim. J. Boutier, J.-C. Passeron, J. Revel. Editions de l'EHESS, Paris, 2006, lk. 11–34; G. E. R. Lloyd. Disciplines in the making: cross-cultural perspectives on elites, learning and innovation. Oxford University Press, Oxford, 2009; R. C. Post. Debating disciplinaryity. – Cultural Inquiry, 35 (2009), lk. 749–770.

⁵⁵ Vrd. J. M. Banner, Jr. Being a historian. An introduction to the professional world of history. Cambridge University Press, Cambridge, 2012, lk. 3.

⁵⁶ Ajaloodistsipliini kujunemine on omaette huvitav ja oluline valdkond, mida on eriti viimastel aastatel üha hoolikamalt uuritud, mõne õnnestunuma töö seast olgu nimetatud näiteks: D. R. Kelley. Fortunes of history: historical inquiry from Herder to Huizinga. Yale University Press, New Haven, 2003; G. Lingelbach. Klio macht Karriere. Die Institutionalisierung der Geschichtswissenschaft in Frankreich und den USA in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2003; R. Torstendahl. Historical professionalism. A changing product of communities within the discipline. – Storia della storiografia, 56 (2009), lk. 3–26; The Oxford history of historical writing. Kd. 4: 1800–1945. Toim. S. Macintyre, J. Manguerra, A. Pök. Oxford University Press, Oxford, 2010. Huvitava kartograafilise ülevaate pakub: Atlas of historiography: the making of a profession 1800–2005. Toim. I. Porciani, L. Raphael. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2010, eriti lk. 2–25.

⁵⁷ A. Tucker. Our knowledge of the past, lk. 24.

1) vaba sundusest (*uncoerced*)⁵⁸, 2) ainuomaselt heterogeenne ja 3) piisavalt suur (hõlmates sadu inimesi, kes on geograafiliselt, institutsionaalselt ja professionaalselt hajutatud).⁵⁹ Filosoofilises plaanis on konsensus kui eesmärk või tõe leidmise vahend pärinud põhjendatult teravat kriitikat.⁶⁰ Seega tuleks kindlasti hoiduda konsensususe käsitamisest ajaloodistsipliinis omaette eesmärgina, vaid pigem jagatud põhjarusaamana uurimismeetodites, episteemilistes väärtustes ja tõendusainese kasutamises. Ajaloolaste distsiplinaarse konsensususe nurgakivi ei ole mitte niivõrd nõustumine pakutud vastustes (isegi kui üksmeel paljudes vastustes on suur), vaid püstitatud *küsimustes* ja selles, kuidas neile on *võimalik* vastata. Konsensust ei tule niisiis otsida mitte ainult üksmeelest, vaid enamgi veel erimeelsusest. „Ajaloolaste erimeelsus võib olla väga kõnekas, nagu ka see, kuidas nad leiavad üksmeele selles osas, millega nad ei nõustu,“ nagu Jonathan Gorman on õnnestunud tõdenud.⁶¹ Pole huvitusetu nentida, et üks konsensususe idee süstemaatilisemaid kriitikuid, Nicholas Rescher, leiab samuti, et teadus on ainus valdkond, kus sellel mõistel on oma teatav funktsioon. Väga sarnaselt „distsiplinaarse konsensususe“ ideega räägib Rescher „kompetentsi konsensususest“ (*consensus of the competent*),

mis suudab „pakkuda võimaluse *tõepäraseks oletuseks*, ent seda vaid siis, kui käepärast on veenvad – seega enam kui *pelgalt* konsensuslikud – standardid”.⁶²

Distsiplinaarne objektiivsus tugineb niisiis ühes distsipliinis kujunenud teadmiste loomiseks vajalikele kriitilistele standarditele ja kognitiivsetele väärtustele. Vaevalt, et neid standardeid ja väärtusi on võimalik formaliseerida või ammandavalt loetleda, see aga ei tähenda, et nende ühisosas valitseks tänapäeval suuri erimeelsusi.⁶³ Piirduksin siin kokkuvõtteks Marc Beviri kolme objektiivse käitumise ehk intellektuaalse aususe reegli meelde tuletamisega, mis sõnastavad väga sobival distsiplinaarse objektiivsuse miinimumprogrammi:

„Esimene reegel: objektiivne käitumine eeldab tahet võtta kriitikat tõsiselt.

Teine reegel: objektiivne käitumine eeldab tõenduse ja analüüsi kehtivate standardite eelistamist, mida omakorda toetab nende standardite kriitika eelistamine, mis tugineb isikuülestel ja ühtsetel tõenduse ja analüüsi kriteeriumitel.

Kolmas reegel: objektiivne käitumine eeldab uusi väljavaateid pakkuvate positiivsete spekulatiivsete teooriate eelistamist negatiivsetele spekulatiivsetele teooriatele, mis pigem takistavad seniste seisukohtade kritiseerimist.⁶⁴

⁵⁸ Võib muidugi väidelda, kas on korrektne rääkida ühe teadusdistsipliini kontekstis sunduse puudumisest, kuivõrd, nagu distsipliini mõiste juba etimoloogiliselt näitab, põhineb iga distsipliin kontrollil ja võimul, olgu see siis sümboolne või institutsionaalne. Käesolevas järgin siiski Tuckeri käsitust, mille järgi tuleks sundust ennekõike mõista distsiplinivälise survena. See tähendab ühtlasi, et rangelt võttes saab teadusdistsipliini-dest ja distsiplinaarsest objektiivsusest rääkida vaid demokraatliku ühiskonnakorra raames, vrd. J. Appleby, L. Hunt, M. Jacob. *Telling the truth about history*, lk. 284–285.

⁵⁹ A. Tucker. *Our knowledge of the past*, lk. 28. Vrd. A. Tucker. *The epistemic significance of consensus*. – *Inquiry*, 46 (2003), lk. 501–521.

⁶⁰ Vt. eriti N. Rescher. *Pluralism: against the demand for consensus*. Clarendon Press, Oxford, 1993.

⁶¹ J. Gorman. *Historical judgement*. McGill-Queen's University Press, Montreal, 2008, lk. 98.

⁶² N. Rescher. *Pluralism*, lk. 52–53.

⁶³ Meenutame, et näiteks Thomas Kuhn loetles viis standardkriteeriumit ehk intellektuaalset voorust, mis võimaldavad teadusdistsipliinis hinnata ühe või teise seisukoha adekvaatsust: täpsus, sidusus, haare, lihtsus ja viljakus; vt. T. Kuhn. *Objectivity, value judgment, and theory choice*. – *Id.*, *The essential tension*. University of Chicago Press, Chicago, 1977, lk. 322; vrd. J. F. Hanna. *The scope and limits of scientific objectivity*. – *Philosophy of Science*, 71 (2004), lk. 339–361. Ulatuslikuma arutelu intellektuaalsete vooruste teemal pakub nt. R. C. Roberts, W. J. Wood. *Intellectual virtues. An essay in regulative epistemology*. Clarendon Press, Oxford, 2007, eriti lk. 151–324. Intellektuaalsetest ehk episteemilistest voorustest ajaloo teaduses vt. H. Paul. *The epistemic virtues of historical scholarship; or, the moral dimensions of a scholarly character*. – *Soundings*, 91 (2008), lk. 371–387; *Id.*, *Weak historicism. On hierarchies of intellectual virtues and goods*. – *Journal of the Philosophy of History*, 6 (2012), lk. 369–388; *Id.*, *Virtue ethics and/or virtue epistemology. A response to Anton Froeyman*. – *Samas*, lk. 432–446.

⁶⁴ M. Bevir. *The logic of the history of ideas*. Cambridge University Press, Cambridge, 1999, lk. 101 (tsiteerin veidi mugandavalt). Bevir loetleb Kuhni vaimus samuti kuut objektiivsuse hindamise kriteeriumit: täpsus, arusaadavus, sidusus, edumeelsus, viljakus ja avatus. *Samas*, lk. 104, 125, 311. Vt. ka M. Bevir. *Objectivity in history*. – *History and Theory*, 33 (1994), lk. 328–344. Beviri vaadete kriitikat vt. A. Munslow. *Objectivity and the writing of history*. – *History of European Ideas*, 28 (2002), lk. 43–50.

Tõendus ja tõlgendus ajalookirjutuses

Nagu mitmel puhul juba nägime, ei toimiks tõekavatsus ajaloo, kui see piirduks vaid kõnejuha ja distsiplinaarse tagatisega; tõeväite peamine eeldus on selle põhinemine tõendusel. Mõneti ootamatult kipub see asjaolu ajaloofilosoofilistes aruteludes teinekord ununema. Isegi kui üksmeelselt mõõndakse, et ajaloolane ei uuri mõõdaniku sündmusi, vaid nende jälgi⁶⁵, ehk seda, mida üldistavalt nimetatakse „ajalooliseks tõenduseks” või traditsioonilisemas (ent veidi eksitavas) kõnepruugiks „allikateks”.⁶⁶ Seega ei ole ajaloofilosoofia keskne probleem mitte ajalookirjutuse ja tegelikkuse, vaid ajalookirjutuse ja tõendi vahetust. Kuidas ajaloolane loob oma tõendusmaterjali? Ja kuidas ta tuletab tõenditest järeldused, mida esitab tõe pähe?

Tõenäoliselt esimesena taipas vajadust kontseptualiseerida tõenduse keskne tähendus ajalookirjutuses Robin Collingwood. Pole kindlasti juhus, et oma viimaseks jäänud lõpetamata ajaloofilosoofilises töös „The principles of history” (1939), mida ta ise pidas oma „tähtseks” ja mis avastati täies mahus alles 1995. aastal, otsustas ta esimese peatüki pühendada ajaloolisele tõendusle.⁶⁷ Kuid tõenduse fundamentaalne tähtsus on selgelt esil juba tema 1928. aasta artiklis „Ajalooteadmise piirid”. On väga huvitav, et Collingwood käsitleb ajalookirjutust otsekui Wittgensteini vaimus omaette „mänguna”, kus tuleb järgida selgeid

„reegleid”. Esimese ja peamise reegli sõnastab ta järgnevalt: „Ei tohi väita midagi, olgu see kui tahes tõene, mille kohta ei suudeta esitada tõendeid.” Lisades: „Mängu ei võida mitte see mängija, kes suudab taastada selle, mis tegelikult juhtus, vaid see, kes suudab näidata, et tema nägemust sellest, mis juhtus, toetab tõendusaines, mis on kättesaadav ka teistele mängijatele ja mida on eelnevalt asjakohaselt eritletud.”⁶⁸ Ajalooline teadmine ei ole niisiis midagi muud kui kogu olemasoleva tõenduse kriitiline analüüs ja selle põhjal järelduste väljapakumine ajaloolise tegelikkuse kohta. Need järeldused ei ole kunagi lõplikud, vaid üksnes tõenäosed ja allutatud hilisematele revideerimistele.⁶⁹ Kui mõni lõik minevikust on mõõdunud jälgi jätmata, siis ei saa see olla ajaloolise teadmise objekt, isegi kui toimunud sündmusi ei muuda see tõsiasi olematuks.⁷⁰

Kuid mida kujutab endast siiski ajalooline tõendus? Esmalt tuleb tõdeda, et potentsiaalselt võib iga meelttega tajutat asi täita ajaloolase töös tõendi funktsiooni. Kuid tõend ei ole kunagi asi iseeneses, vaid alati tõend millegi *poolt* (või *vastu*). Teisisõnu, miski osutub ajalooliseks tõendiks alles siis, kui teda sellena käsitada konkreetse ajaloolise probleemiseade raames. Ehk nagu Collingwood selle omal ajal sõnastas: „[Ajalooline] tõendus on tõendus ainult siis, kui keegi käsitleb seda ajalooliselt.”⁷¹ Niisiis ei ole võimalik lahutada tõenduse konstitueerimist selle tõlgendamisest – tõendus ei ole ajaloolasele midagi etteantud,

⁶⁵ Meenutame, et juba Marc Bloch sõnastas oma „Ajaloos apoloogia”, et ajalugu on mineviku „tunnetamine jälgi mööda”, vt. M. Bloch. Ajaloos apoloogia ehk Ajaloolase amet. Eesti Raamat, Tallinn, 1983, lk. 36.

⁶⁶ „Allika” metafoorikast ja selle kujunemisest ajalookirjutuses vt. M. Zimmermann. Quelle als Metaphor. Überlegungen zur Historisierung einer historiographischen Selbstverständlichkeit. – Historische Anthropologie, 5 (1997), lk. 268–287; L. Kuchenbuch. Sind mediävistische Quellen mittelalterliche Texte? Zur Verzeitlichung fachlicher Selbstverständlichkeiten. – Die Aktualität des Mittelalters. Neue Ansätze in der mediävistischen Geschichtswissenschaft. Toim. W. Goetz. Winkler, Bochum, 2000, lk. 317–354; J. Morsel. Les sources sont-elles ‘le pain de l’historien’? – Hypothèses, nr. 1 (2003), lk. 271–286; O. G. Oexle. Was ist eine historische Quelle? – Die Musikforschung, 57 (2004), lk. 332–350.

⁶⁷ R. G. Collingwood. The principles of history, lk. 7–38. Nagu teada, on see ühtlasi ainus peatükk käsikirjast, mille T. M. Knox lülitas „The Idea of History” 1946. aasta väljaandesse. Vt. J. van der Dussen. History as science: the philosophy of R. G. Collingwood. Springer, Heidelberg, [1981] 2012; *Id.*, The case for historical imagination: defending the human factor and narrative. – The SAGE Handbook of Historical Theory, lk. 41–66.

⁶⁸ R. G. Collingwood. The limits of historical knowledge. – *Id.*, Essays in the philosophy of history. Toim. W. Debbins. University of Texas Press, Austin, 1965, lk. 97.

⁶⁹ Tõenäosuse ja revideerimise küsimust ajalookirjutuses on viimasel ajal kõige põhjanevamalt käsitlenud Aviezer Tucker, vt. tema Our knowledge of the past (*op. cit.*) ja Historiographic revision and revisionism: the evidential difference. – Past in the making: historical revisionism in Central Europe after 1989. Toim. M. Kopeček. CEU Press, Budapest, New York, 2008, lk. 1–15.

⁷⁰ Selle printsiibi sõnastuse leiame juba Dewey’lt: „Seal, kus minevik pole jättnud ühtegi tänapäevani ulatuvat märki või jälge, ei ole ajalugu taastatav. Oletused asjade kohta, mida saab nüüdisajal vaadelda, on mõõdapääsmatu teave, millest tuletada mineviku juhtumisi.” J. Dewey. Logic: the theory of inquiry. Henry Holt, New York, 1938, lk. 231.

⁷¹ R. G. Collingwood. The idea of history, lk. 247. Samas vaimus kirjutab L. J. Goldstein: „Niisiis nähtub, et termin „tõendus” on korrelatiivne termin; miski pole tõendus *simpliciter*, vaid pigem tõendus suhtes teatud hüpoteesiteooriaga.” L. J. Goldstein. The what and why of history, lk. 9.

vaid see sünnib alles tõlgendamistöö käigus. Igas ajaloolises tõendis on alati veidi tõlgendust ja igas ajaloolises tõlgenduses peab olema piisavalt tõendit. See tähendab ühtlasi seda, et ajalookirjutuses ei kehti lihtne evidentsialism, mille järgi „episteemilise fakti määrab tervenisti ära uurija tõendus”.⁷² Tõendite kogumine ja uurimine leiab paratamatult aset konkreetsete hüpoteeside ja teoreetiliste seisukohtade raames, mis tingibki selle, et tihti jõuavad ajaloolased samu või sarnaseid tõendeid kasutades rohkem või vähem erinevatele järeldustele.⁷³ Nagu sellegi, et tõendid ei ammenda ennast ajaloouurimises kunagi, sest alati saab neid uuesti tõlgendada uute hüpoteeside ja teooriate valgusel.

Praktiline ajalookirjutus pakub ohtralt näiteid sellest, kui võrd peenes sümbioosis toimivad ajaloolase töös tõendid ja hüpoteesid, möödaniku jäljed ja uurija teooriad. Paljude teiste seast pakub selle kohta hea illustratsiooni Natalie Zemon Davis raamat „Martin Guerre’i tagasitulek” (1983), mis võrdlemisi lünklikule tõendusele tuginedes esitab väga veenva ja metodoloogilises plaanis originaalse tõlgenduse identiteedimängudest 16. sajandi Prantsuse külaühiskonnas. Kohe raamatu sissejuhatuses nendib Davis: „Pakun teile lugu, mis on kohati mu enda poolt välja mõeldud, aga hääled minevikust hoiavad seda kindlalt oma kontrolli all.”⁷⁴ Kommenteerides aastaid hiljem: „Ma soovisin näha oma raamatut uurimusena tõest ja kahtlusest, viidata analoogiatele, kuidas otsiti tõe identiteedi kohta ühes 16. sajand kogukonnas ja kuidas otsib ajaloolane tõe mineviku kohta tänapäeval. Me anname ajaloolastena parima, et koguda tõendusmaterjali ja pakkuda selle kohta veenvaid tõendusi, ent keerulised

küsimused jäävad enamasti üles ja sunnivad edasisele uurimistööle.”⁷⁵ Kuigi ajaloolane juhindub oma töös tõenditest, on tema hoiak nende suhtes reeglina kriitiline, teatud mõttes ongi ajaloolase taotlus lugeda allikaid „vastukarva”, sundida neid tunnistama seda, milleks nad pole mõeldud või isegi seda, millest nad ei räägi (nn. *argumentum ex silentio*). Carlo Ginzburg on võrrelnud tõendust „kõverpeegli” ja lisades: „Kui me ei uuri põhjalikult tõenduse seesmisi moonutusi (koode, mille järgi need on konstrueeritud ja/või neid tuleb vastu võtta), ei suuda me pakkuda veenvaid ajaloolisi rekonstruktsioone. Kuid seda väidet tuleb lugeda ka teistpidi: tõenduse pelgalt sisemine analüüs, mis ei arvesta selle referentsiaalset mõõdet, on niisamuti võimatu.”⁷⁶

Tõendi analüüs ei ole ajaloolises uurimistöös aga üksnes individuaalne töö, vaid seda tehakse reeglina oma distsipliini raames ja kollegiaalses mõjutsesoses. Iga tõendi põhjal tehtud järeldus või tõlgendus allutatakse distsiiplinaarsele diskussioonile (olgu see siis formaalne retsenseerimisprotsess või ebaformaalsem teaduslik arutelu) ja see püsib (ühe) parima võimaliku versioonina seni, kuni pakutakse välja parem ja veenvam. Teisisonu kehtib ajaloolise tõenduse tõlgendamisel fallibilismi printsiip, mille järgi ajaloodistsipliini raames aktsepteeritakse provisoorselt teatud tõlgendusi parimatena, mida parasjagu suudetakse pakkuda. Need tõlgendused on allutatud pidevale testimisele ja neid muudetakse või need hüljatakse, kui lisandunud tõendid või uued argumendid lubavad välja pakkuda uusi, paremaid tõendusi. Siin me leiame üles vana, Peirce’i pakutud idee tõest kui pika aja jooksul kujunevast kooskõlast eri uurijate

⁷² E. Conee, R. Feldman. *Evidentialism. Essays in epistemology*. Clarendon Press, Oxford, 2004, lk. 1. Vt. ka *Evidentialism and its discontents*. Toim. T. Dougherty. Oxford University Press, Oxford, 2011.

⁷³ Väga huvitava ja sisuka käsitluse tõendite kasutamisest ja funktsioonist „ajaloolistes teadustes” (sotsioloogias, ajaloos jm.) pakub: J.-C. Passeron. *La forme des preuves dans les sciences historiques*. – *Revue européenne des sciences sociales*, 39 (2001), lk. 31–76. Kuid vt. ka M. Day, G. Radick. *Historiographic evidence and confirmation*. – *A companion to the philosophy of history and historiography*. Toim. A. Tucker. Blackwell, Malden, MA; Oxford, 2009, lk. 87–108.

⁷⁴ N. Z. Davis. *Martin Guerre’i tagasitulek*. Varrak, Tallinn, 2002, lk. 20. Davis raamatu kohta pakub sisukaid tähelepanekuid: C. Ginzburg. *Proofs and possibilities. Postscript to Natalie Zemon Davis, The Return of Martin Guerre*. – *Id.*, *Threads and traces. True, false, fictive*. University of California Press, Berkeley, Los Angeles, 2012, lk. 54–71.

⁷⁵ N. Z. Davis. *The silences of the archives, the renown of the story*. – *Historical knowledge. In quest of theory, method and evidence*. Toim. S. Fellmann, M. Rahikainen. Cambridge Scholar Publishing, Newcastle upon Tyne, 2012, lk. 83; vt. ka Natalie Zemon Davis. *On the Lame*. – *American Historical Review*, 93 (1988), lk. 553–603.

⁷⁶ C. Ginzburg. *Checking the evidence: the judge and the historian*. – *Questions of evidence: proof, practice, and persuasion across the disciplines*. Toim. J. Chandler, A. I. Davidson, H. Harootunian. University of Chicago Press, Chicago, 1994, lk. 296. Vt. ka C. Ginzburg. *The judge and the historian. Marginal notes on a late twentieth-century miscarriage of justice*. London, Verso, New York, 2002, eriti lk. 12–18. Ginzburgi vaateid tõendist käsitleb: A. I. Davidson. *Carlo Ginzburg and the renewal of historiography*. – *Questions of Evidence*, lk. 304–320.

vahel: „Tõe all peame silmas arvamust, millega kõik uurijad on määratud viimaks nõustuma.”⁷⁷ Hiljuti on moraali- ja poliitikafilosoofia kontekstis Cheryl Misak võtnud Peirce'i seisukohti kriitiliselt edasi arendada, püüdes neid esmajoones vabastada metafüüsilisest mõõtmest. Leian, et Misaki peamine järeldus sobib suurepäraselt kasutada ka pragmatistliku ajalooofilosoofia kontekstis: „Tõeks ja objektiivsuseks saab lugeda seda, mida uurijate kogukonnal on kõige parem uskuda, „parem” võrdub siin sellega, mis kõige paremini klapiib tõenduse ja argumentidega.”⁷⁸

Kokkuvõtteks

Lähtusin siinses artiklis eeldusest, et „tõde”, „objektiivsus” ja „tõendus” on vajalikud (isegi kui vastustatud) mõisted selleks, et mõtestada seda, mida ajaloolased teevad. Leidsin, et „tõde” on ajalookirjutuses kõige viljakam käsitada intentsionaalse kategooriana teatud tüüpi – assertiivses – kõneteos, mis põhineb mõttelisel „tõelepingul” lugejatega. „Objektiivsus” on regulatiivne episteemiline voorus tänapäeva ajaloodistsipliinis, mis tagab ajaloolase „tõelepingule” veenvuse ja usaldusväarsuse. Nii ajalookirjutuse tõekavatsus kui ka distsiplinaarne objektiivsus põhinevad ajaloolase töö tõenditega, nende kriitilisel analüüsil ja kontseptuaalsel tõlgendamisel. Ajaloolased töötavad niisil tulemuslikult ja pakuvad mineviku kohta tõenduslikult põhjendatud tõlgendusi. Kõik ajaloodistsipliinis konstrueeritud teadmised on paratamatult rohkem või vähem ekslikud, need on alutatud pidevale distsiplinaarsele enesekorrektsioonile, mis põhineb ennekõike uute tõendite, uute hüpoteeside ja uute argumentide lisandumisel.

Kuigi ma pean arutelu tõe ja objektiivsuse üle ajaloodistsipliinis oluliseks, leian, et see ei peaks olema ajalooofilosoofia lõppsadamaks. Pigem võimaldab ühise arusaamise loomine tõe ja objektiivsuse küsimuses alustada arutelu teiste küsimuste üle, mis tunduvad ajalookirjutuse mõistmiseks ja mõtestamiseks vähemalt samavõrd olulised. „Tõeleping” ja objektiivsuse regulatiivne voorus on pelgalt ajalookirjutuse

eeldused, kui need on täidetud, siis tekivad kohe üles küsimused ajalookirjutuse originaalsusest, temaatilisest variatiivsusest, esitusviisidest, stiilivõtetest, ideoloogilisest seotusest jne. Kuni me oleme kinni episteemilises hirmus ajalookirjutuse tõeväärtuse üle, ei saa me viljakalt tegeleda küsimustega, mis on tegelikult väga olulised mõistmaks ajalookirjutuse võimalusi ja piiranguid, kõitvust ja vajalikkust.

Tänuõnad

Artikli aluseks on autori ingliskeelne publikatsioon: „Truth, Objectivity and Evidence in History Writing”. – Journal of the Philosophy of History, kd. 8, nr. 2 (2014) (ilmumas). See põhineb omakorda kahel ettekandel, esmalt Ajalooteooria Rahvusvahelise Võrgustiku (International Network for Theory of History) asutamiskonverentsil „Ajalooteooria ja -filosoofia tulevik” Genti ülikoolis 10.–13. juulil 2013, ja seejärel „Ajaloofilosoofia- ja teooria” seminaris Helsinki Collegium for Advanced Studies’is 8. detsembril 2013. Tänan kolleege, kes tegid väärtuslikke kommentaare mu ettekannetele: Michael Bentley, Robert M. Burns, Jonathan Gorman, Jouni-Matti Kuukkanen, C. Behan McCullough, Kalle Pihlainen ja Jörn Rüsen. Samuti olen tänulik neile, kes võtsid vaevaks lugeda ja kommenteerida artikli esialgset ingliskeelset versiooni: Frank Ankersmit, Carlo Ginzburg, Chris Lorenz, Sami Pihlström, Gabrielle Spiegel, Märt Väljataga ja ajakirja Journal of the Philosophy of History anonüümne retsensent.

Kirjutasin artikli Kone Sihtasutuse stipendiaadina Helsinki Collegium for Advanced Studies’is. Uurimistööd toetasid Eesti Teadusagentuuri IUT3–2 ja IUT18–8, niisamuti Euroopa Liit Euroopa Regionaalarengu Fondi kaudu (Kultuuriiteooria tippkeskus).

Marek Tamm

(1973), PhD, kultuuriajaloo dotsent, vanemteadur, Tallinna Ülikool, Uus-Sadama 5, 10120 Tallinn, marek.tamm@tlu.ee

⁷⁷ C. S. Peirce. How to make our ideas clear [1878]. – Collected papers of Charles Sanders Peirce. 8 kd. Harvard University Press, Cambridge, MA, 1931–1958. Kd. 5, lk. 407. Vrd. J. Dewey. Logic, lk. 345: „In scientific inquiry, every conclusion reached, whether of fact or conception, is held subject to determination by its fate in further inquiries.”

⁷⁸ C. Misak. Truth, politics, and morality, lk. 1. Vt. ka tema Pragmatism and deflationism. – New pragmatists. Toim. C. Misak. Clarendon Press, Oxford, 2007, lk. 68–90. Huvitava arutluse pakub ka R. J. Bernstein. Pragmatism, objectivity, and truth. – *Id.*, The pragmatic turn. Polity Press, Cambridge, 2010, lk. 106–124.